

Vereniging voor Terpenonderzoek **VAN WIERDEN EN TERPEN**

Nieuwsbrief nummer 27 (zomer 2023)

Inhoudsopgave

Het meerjarig onderzoeksproject in de Lionserpolder	1
Warftenabgrabungen für Düngezwecke in Ostfriesland	6
Nieuw artikel over gewassen in het Duits-Nederlands Terpengebied	9
Terpen in doorsnee met Haarlems klokkenspel als toetje (ALV 2023)	10
Presentatie Friese terpen in doorsnee	11
In stijl langs de steilkanten	12
Archeologische Steunpunten TerpEnLand gaan op de schop	17
Waarkweek Moarhoezen	18
Nicolaus Westendorp 250 jaar geleden geboren	20
Cultureel ensemble Hegebeintum	22
In memoriam D. van der Waals	23
In memoriam H. de Jong	23
In memoriam T. Volkers	24
In memoriam P. Schmid	25
Activiteitenverslag 2021 en 2022	26
VERENIGINGSWINKEL 2023	27

Het meerjarige onderzoeksproject in de Lionserpolder door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Rik Feiken & Menno van der Heiden, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, r.feiken@cultureelerfgoed.nl

Afb. 1 Een voorbeeld van een plas-drasgebied in de Lionserpolder, foto genomen in februari 2023.

De Lionserpolder ligt tussen Jorwert en Lions in de gemeente Leeuwarden, en is deels eigendom van Natuurmonumenten. Het deel van Natuurmonumenten is in gebruik als vogelreservaat en daar is het terrein ook op ingericht; het grondwaterpeil is verhoogd en er zijn plas-drasgebieden gecreëerd (afb. 1). Wat opvalt aan het natuurgebied is dat het landschappelijk ongerept is. Grootschalige ingrepen door ruilverkavelingen zijn niet uitgevoerd en hierdoor zijn de oorspronkelijke kavels die worden begrensd door sloten, en die in ieder geval al in de negentiende eeuw hier voorkwamen, nog zichtbaar.¹ Ook zijn op de percelen nog vrij ondiepe

¹ Op topografische kaarten uit de negentiende eeuw is de verkaveling zichtbaar die tegenwoordig nog aanwezig is in de Lionserpolder. Voor een overzicht van de kaarten zie Chardon 2015.

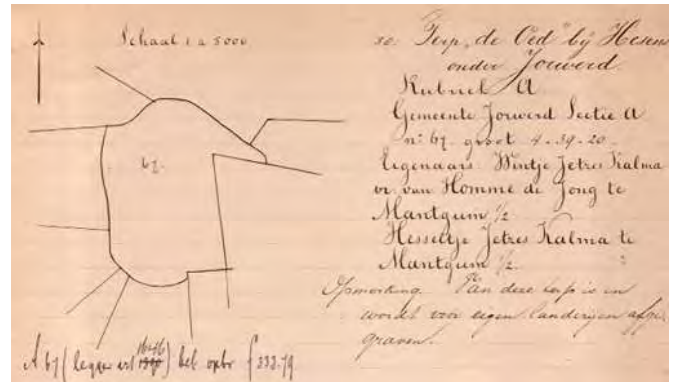

Afb. 2 Dronefoto van de Lionserpolder, genomen in september 2021. Op de achtergrond is het terpdorp Lions zichtbaar. Op de voorgrond wordt de eerste proefput aangelegd. De oorspronkelijke kavelstructuur is nog zichtbaar. Op de kavels zijn de ondiepe V-vormige greppels te zien. In de weilanden zijn lineaire depressies zichtbaar, doordat deze wat vochtiger zijn dan het omliggende grasland.

V-vormige greppels zichtbaar (afb. 2).²

In 2015 vonden Natuurmonumentenmedewerkers Klaas Tiemersma en Michiel Purmer, in het gebied genaamd Het Eiland, handgevormde aardewerkscherven. Natuurmonumenten is convenantpartner van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Dat wil zeggen dat de rijksdienst adviseert over hoe het cultuurhistorisch erfgoed in de gebieden van Natuurmonumenten duurzaam veilig kan worden gesteld. In het kader hiervan werd in 2016 een kleinschalig veldonderzoek uitgevoerd op Het Eiland, dat bestond uit booronderzoek en oppervlaktekarteringen. Daarnaast was er een wetenschappelijke reden voor de rijksdienst om dit onderzoek uit te voeren, namelijk het vergaren van nieuwe kennis. Bij Het Eiland leek het te gaan om een overslibde nederzetting, een afgedekte vindplaats die zodoende niet zichtbaar is in het landschap. Dit soort afgedekte vindplaatsen komen vaker voor in het Friese kleigebied, maar zijn nog maar relatief weinig onderzocht.³ In de Lionserpolder was tot 2016 alleen de overslibde nederzetting bij Bolland (eerste eeuw v.Chr.- eerste eeuw n.Chr.) bekend.⁴ Uit het onderzoek uit 2016 blijkt de vindplaats Het Eiland ook een overslibde nederzetting uit de late ijzertijd–Romeinse tijd te zijn, waarvan de westkant aan het begin van de 20^e eeuw is afgegraven (afb. 3).⁵

Het meerjarige onderzoeksproject Lionserpolder sluit qua het gebruik van methoden en technieken aan bij het project Prospectie op Maat van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.⁶ Door Prospectie op Maat worden vernieuwende toepassingen en technieken van geofysisch onderzoek, voor het opsporen en nader

Afb. 3 De schets van J.P. Wiersma uit 1906 met informatie over Het Eiland, ook wel bekend als De Oerd, in de Lionserpolder. In zijn inventarisatie beschreef J.P. Wiersma dat de toenmalige eigenaar het westelijke deel van Het Eiland had afgegraven om de grond op eigen landerijen op te brengen.

onderzoeken van archeologische vindplaatsen, onder de aandacht gebracht en gepromoot. Ook wordt gekeken naar de potentie van remote sensing-opnamen voor het opsporen van vindplaatsen. Het doel hiervan is om het archeologisch werkveld meer bewust te maken van de toegevoegde waarde en betekenis van remote sensing voor archeologische prospectie in Nederland. Tijdens het bestuderen van (oude) luchtfoto's en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) vielen lager gelegen lineaire fenomenen op, die kavelsloten en de vrij ondiepe V-vormige greppels doorsnijden of haaks hierop staan. In 2020 werd daarom besloten een systematische GIS-analyse van het AHN en luchtfoto's uit te voeren (afb. 4).

De lineaire fenomenen werden geïnterpreteerd als sloten die ouder zijn dan de (sub)recente onregelmatige blokverkeveling en kavelindeling. Het gaat niet om sporen van leidingen of kabels, want die komen volgens het Kadaster niet in het onderzoeksgebied voor. De ouderdom van de greppels is moeilijk in te schatten, maar ze kunnen dateren vanaf de ijzertijd tot in de middeleeuwen. Als het gaat om greppels uit de periode ijzertijd-Romeinse tijd, is dit interessant omdat ze kunnen duiden op een vroege ontginningsfase. In het Friese kleigebied zijn, in tegenstelling tot het (klei op) veengebied⁷, dit soort vroege ontginningsverschijnselen op deze landschapsschaal nog niet aangetroffen en onderzocht.⁸

Uit recent onderzoek blijkt dat we nog maar weinig weten over het gebruik van het landschap buiten de (terp)nederzetting in het kweldergebied.⁹ Volgens Schepers is er buiten de terpen en wierden aanzienlijke menselijke invloed op de vegetatie geweest in de pre- en protohistorie in de vorm van begrazing, afplaggen

2. Chardon 2015, 42.

3. Varwijk 2013.

4. De Langen *et al.* 1994.

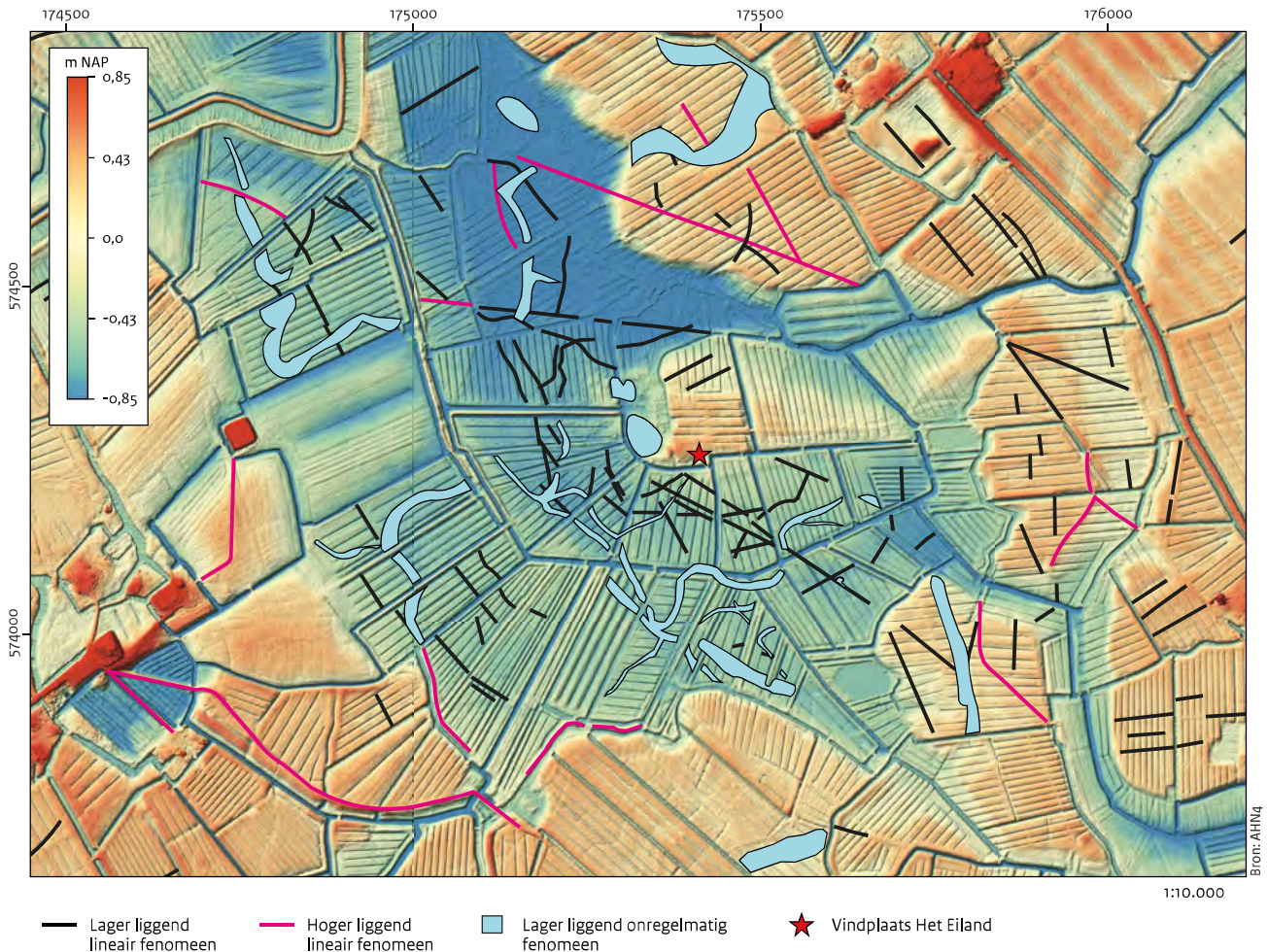
5. Feiken & van der Heiden 2018.

6. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/prospectie-op-maat>

7. Bakker & De Langen (red.) 2017; 2019; 2020.

8. Sloten worden in het Friese kleigebied wel aangetroffen bij de opgravingen van terpen.

9. Nieuwhof 2015, Schepers 2014, Nicolay 2015. Het gebrek aan kennis over het gebruik van het gebied buiten de terpen staat ook beschreven in Bazelmans *et al.* 2009, 79-84.

Afb. 4 Mogelijke archeologische en aardwetenschappelijke waarden in de Lionserpolder. Zwarte lijnen: ten opzichte van de omgeving lager liggende lineaire fenomenen (interpretatie: oude sloten). Rode lijnen: ten opzichte van de omgeving hoger liggende lineaire fenomenen (interpretatie: recente dijken, kaden en paden). Lichtblauwe polygoenen: ten opzichte van de omgeving lager liggende onregelmatige fenomenen (interpretatie: oude krekken en prielen).

en hooien, maar ook indirect door kunstmatige drainage (het graven van sloten) en het aanleggen van zomerdijken.¹⁰ Nieuwhof geeft in haar proefschrift de aanbeveling om meer onderzoek te doen buiten de terp (nederzetting), om meer te weten te komen over het gebruik van het landschap buiten de nederzetting: *'future research should attempt to learn more about the use of the landscape, and about finds and features outside the terps'*.¹¹ Het onderzoek in de Lionserpolder kan daar hopelijk een bijdrage aan leveren.

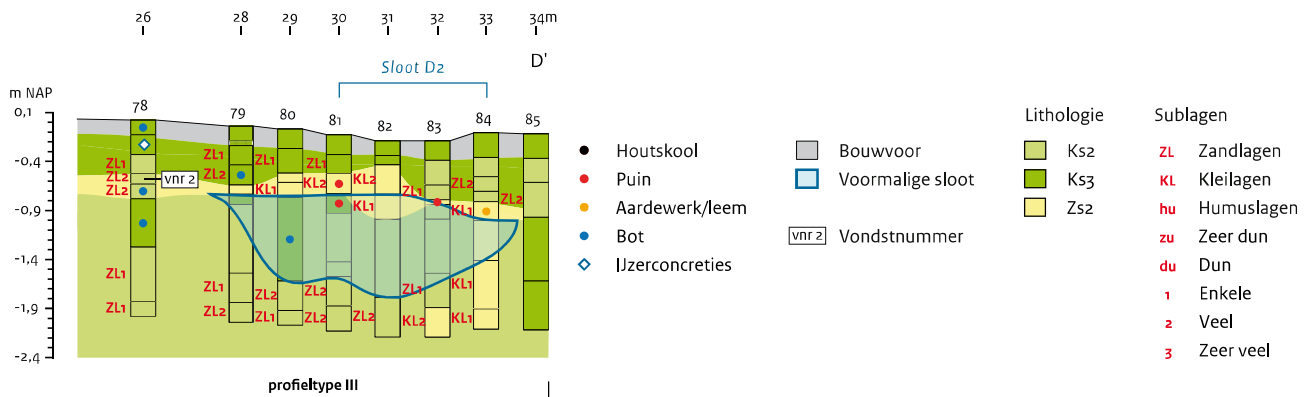
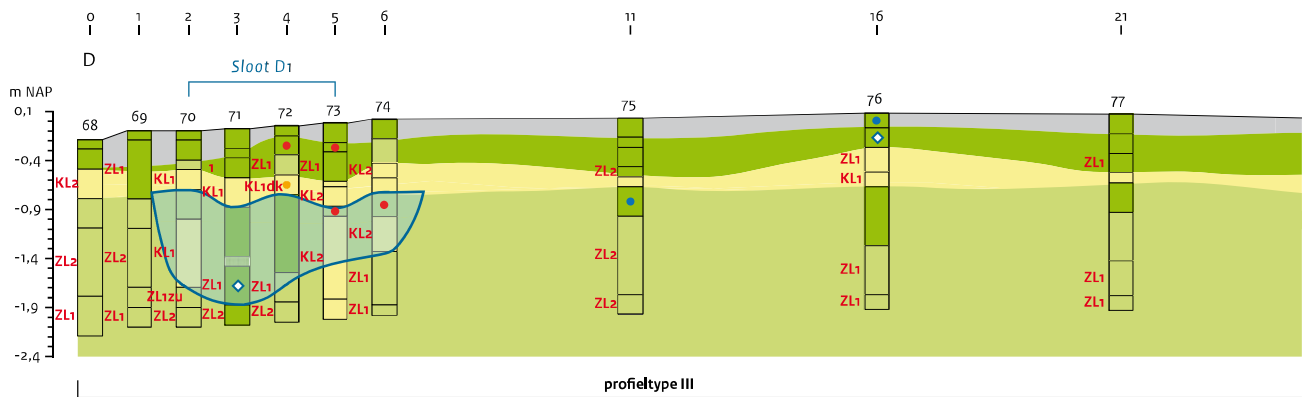
Veldonderzoek in 2020, 2021 en 2023

In september 2020 is aanvullend booronderzoek uitgevoerd om deze lineaire fenomenen, door ons geïnterpreteerd als oude sloten, nader te onderzoeken. Er werden 145 handboringen gezet met Edelman grondboor en guts, tot een diepte tussen twee en vier meter beneden maaiveld. Ter hoogte van de oude sloten werden de boringen op een onderlinge afstand van een meter geplaatst om zodoende geen sloot te missen (afb. 5). Uit de analyses van boringen leek het inderdaad

Afb. 5 Ter plekke van een mogelijke sloot in een boorraai werd het boorgrid verdicht tot 1 m. Voorafgaand aan het veldwerk werd de ligging van de sloot en de boringen bepaald in een geografisch informatiesysteem (GIS), waarbij de boorpunten zijn uitgezet met behulp van een DGPS. De uitgezette boorpunten zijn herkenbaar aan de zes piketpaaltjes.

10. Schepers 2014, 247.
11. Nieuwhof 2015, 298.

Afb. 6 Een voorbeeld van een van de negen boorraaien die in de Lionserpolder zijn gezet. In de boringen uit boor-raai D-D' zijn oude sloten D1 en D2 zichtbaar. Ter plekke van sloot D1 werd in 2021 proefput 2 gegraven

te gaan om oude sloten uit de ijzertijd/Romeinse tijd (afb. 6).

Om meer zekerheid te krijgen over de afmetingen en dateringen van de sloten zijn in september 2021 twee proefputjes gegraven van zes meter lang, anderhalve meter breed en ca. anderhalve meter diep. Vanwege de natuurwaarden in het gebied werden deze proefputjes met de hand gegraven waarbij de verschillende grondlagen apart werden gehouden en later werden terug gebracht (afb. 7).

Afb. 7 Het met de hand graven van proefput 2 in 2021. Zichtbaar is dat de zoden en de verschillende grondlagen apart werden gelegd.

De ligging van de twee proefputjes is gebaseerd op de ligging van de lineaire depressies op het AHN en de uitkomsten uit het booronderzoek. Tijdens het booronderzoek werden hier namelijk de meeste archeologische indicatoren (zoals aardewerk-, bot-, houtskoolfragmenten) aangetroffen. De putten liggen ook dichtbij de vindplaats op het Eiland, waardoor de kans groot was dat in de prehistorische sloten aardewerkscherven, botmateriaal en ander afval van de nederzetting zouden worden aangetroffen. Deze resten kunnen vervolgens worden gebruikt om de sloten beter te dateren.

In beide putten werden duidelijke sporen van een sloot gevonden. De bovenkant van beide onderzochte sloten lag ongeveer op 70-80 cm beneden het huidige maaiveld. Over de sloten heen en erin zijn door de zee verschillende kleilagen afgezet (afb. 8). De vulling van de sloten is kleiiger dan de natuurlijke afzettingen eromheen en is daarom meer ingeklonken dan de omliggende lagen. Dat verklaart waarom deze sloten nog zichtbaar zijn op het AHN. De twee onderzochte sloten zijn ongeveer een halve meter diep en drie meter breed. In de vulling van de greppels zijn aardewerkscherven uit de late ijzertijd/vroeg Romeinse tijd en botmateriaal aangetroffen. Met behulp van ¹⁴C-datering van het botmateriaal worden de greppels nog absoluut gedateerd. Uit de profielen werden, naast het archeologisch vondstmateriaal, nog monsters genomen voor OSL-dateringen, slijpplatenonderzoek en paleo-ecologisch onderzoek. Door het combineren van al deze verschillende bronnen en analyses, kan

Afb. 8 De oude sloot, aangetroffen in de tweede proefput, wordt ingemeten.

straks het verhaal worden verteld over de aanleg van de sloten tweeduizend jaar geleden, het landgebruik en de ontwikkeling van het landschap.

Naast het boor- en gravend onderzoek werden in het verlengde van het project Prospectie op Maat ook nieuwere methoden en technieken ingezet voor het opsporen van archeologische resten. Door Jitte Waagen van het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam werden in de Lionserpolder remote sensing-opnamen gemaakt met behulp van een drone. Verder voerde Orbit, dat deel uitmaakt van de Universiteit van Gent, begin februari 2023 geofysisch onderzoek uit in het gebied (Afb. 9). Het plan voor 2023 is om de overslibde nederzetting Het Eiland door kleine proefputjes te waarden, en om een selectie van fenomenen, zichtbaar op de drone- en geofysische opnamen, nader te onderzoeken (valideren) door middel van boringen en proefputjes.

Afb. 9. Het uitvoeren van geofysisch onderzoek door Orbit van de Universiteit van Gent in de Lionserpolder. Hier worden metingen gedaan door een Fluxgate

Voorlopige conclusie

Uit het veldonderzoek in 2020 en 2021 blijken de, op luchtfoto's en het AHN waargenomen, lineaire depressies inderdaad oude sloten uit de late ijzertijd/vroeg Romeinse tijd te zijn. In de Lionserpolder worden daarnaast ook vindplaatsen uit deze periode aangetroffen. Hier is voor het Friese kleigebied een uniek archeologisch landschap bewaard gebleven, doordat het gebied als natuurgebied in gebruik is, waardoor de laatste decennia geen grote ingrepen zijn geweest. Het archeologische verhaal voegt een extra dimensie toe aan de Lionserpolder: het is niet alleen een natuurgebied maar ook een cultuurlandschap van duizenden jaren oud.

De rapportage van het booronderzoek uit 2020 is net gepubliceerd in de reeks Rapportage Archeologische Monumentenzorg (RAM).¹² De uitwerking van het gravend onderzoek uit 2021 en de analyses van de monsters vindt de komende maanden plaats en wordt ook gepubliceerd als RAM. Over remote sensing in de Nederlandse archeologie heeft de rijksdienst zeer recent een rapport gepresenteerd. Het rapport heeft als titel 'Vanuit de lucht zie je meer. Remote sensing in de Nederlandse archeologie' (Nederlandse Archeologische Rapporten 80). Alle archeologische rapporten van de rijksdienst zijn voor iedereen te downloaden op de website.¹³

12. Feiken & Van der Heiden 2023.

13. <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties>

Literatuur

Bakker, M. & G.J. de Langen (red.) 2017: Opgraving Wartena-Noord 2013 (GIA-131): onderzoek aan een huisterp en een oud verkavelingspatroon in het Friese klei-op-veengebied tussen Warten en Warstiens, Groningen (*Grondsporen* 28).

Bakker, M. & G.J. de Langen (red.) 2019: Opgraving Tjerkwerd-Arkum: ontginning en hergebruik van een later verdwenen (klei-op-)veenlandschap, Groningen (*Grondsporen* 46).

Bakker, M. & G.J. de Langen (red.) 2020: Opgraving Leeuwarden-Bullepolder: van vlaknederzetting op het hoogveen in de midden-ijzertijd tot terpbewoning in een klei-op-veengebied in de Romeinse tijd, Groningen (*Grondsporen* 38).

Bazelmans, J., H. Groenendijk, G. de Langen, J. Nicolay & A. Nieuwhof 2009: *De late prehistorie en protohistorie van holoceen Noord-Nederland: nationale onderzoeksagenda archeologie*, hoofdstuk 12, Leeuwarden.

Chardon, A., 2015: *Landschapsbiografie Lionserpolder: een interdisciplinaire studie naar de ontwikkeling van een polder in Fryslân*, Groningen (ongepubliceerd stageverslag Rijksuniversiteit Groningen).

Feiken, H. & M. van der Heiden 2018: Onderzoek met uitzicht: karterend booronderzoek in de Lionserpolder, gemeente Leeuwarden, Amersfoort (*Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 246).

Feiken H. & M. van der Heiden 2023: Een cultuurlandschap uit de ijzertijd-Romeinse tijd in de Lionserpolder (gemeente Leeuwarden), Amersfoort (*Rapportage Archeologische Monumentenzorg* 275).

Langen, G. de, T. Perger, W. Prummel, J. Schelvis, E. Taayke, J. Willemsen & M. Wispelwey 1994: Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.). *Paleo-Aktueel* 5, 74-79.

Nicolay, J., 2015: Het kweldergebied als cultuurlandschap: een model, in: J. Nicolay & G. de Langen (red.), Graven aan de voet van de Achlumer dorps terp: archeologische sporen rondom een terpnederzetting, Groningen (*Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 97).

Nieuwhof, A., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more: ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen Archaeological Studies 29).

Schepers, M., 2014: *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, *Advances in Archaeobotany* 1).

Varwijk, T.W., 2013: *Over terpen en wierden: inzichten op basis van oud en nieuw archeologisch onderzoek*, Jubbea/Groningen (masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen).

Warften-Abgrabungen für Düngezwecke in Ostfriesland

Axel Heinze (axel.heinze@gmx.de)

Museum Leben am Meer Esens/Ostfriesland

In den nördlichen Niederlanden wurden von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis ins 20. Jahrhundert hinein Warften massiv abgegraben zur Gewinnung von Düngematerial. Diese Abgrabungen waren offenbar ein Wirtschaftsunternehmen mit guten Gewinnen, waren dementsprechend organisiert, sind historisch gut dokumentiert und haben ihre Spuren in der Landschaft hinterlassen.

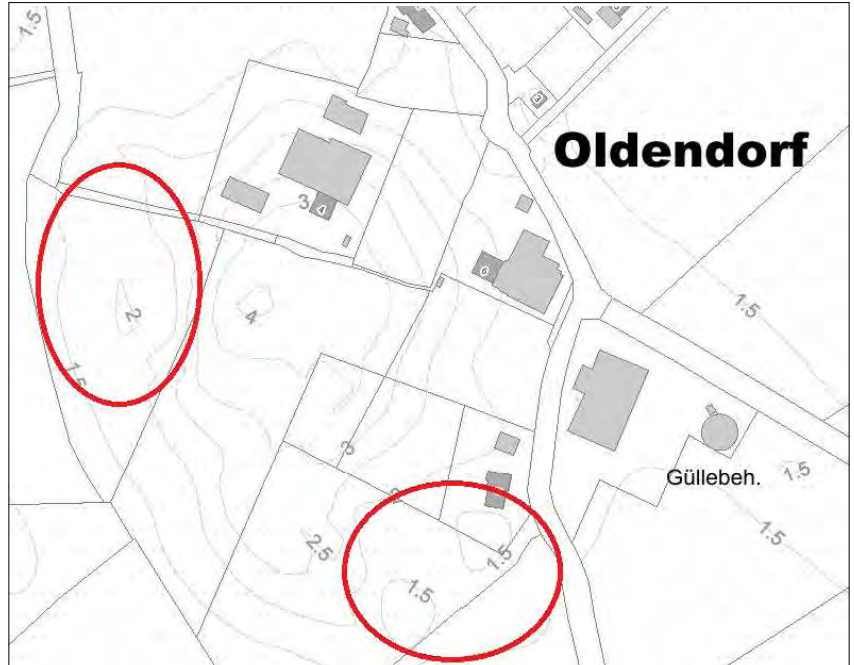
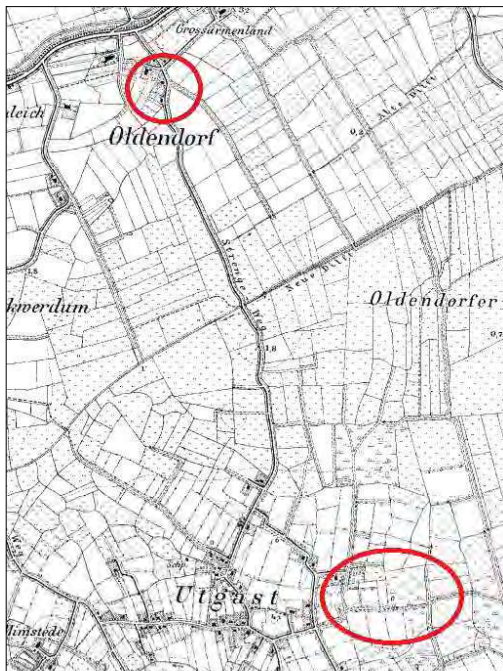
Solche systematischen Abgrabungen sind erstaunlicherweise für die Region der ostfriesischen Halbinsel nicht bekannt. Ein Düngerbedarf bestand hier im 19. Jahrhundert genauso, vor allem bei den umfangreichen Heidekultivierungen in diesem Zeitraum (Gemeinteilung) und in den Fehnkolonien. Es gab in der Marsch auch zahlreiche verlassene Warften, die ohne Probleme abgegraben werden konnten. Zudem ist davon auszugehen, dass das Wissen über dieses Verfahren in dieser benachbarten Region durchaus vorhanden war. Aber in Ostfriesland fehlte das ausgefeilte System an nutzbaren Wasserstraßen, das in den Provinzen Groningen und Friesland vorhanden war und sich ebenfalls bis in südlich der Marsch gelegenen Heide- und Moorregionen erstreckte. Zudem war die Binnenschifffahrt in Ostfriesland nicht so ausgeprägt wie in den Niederlanden, weil die einzelnen Entwässerungssysteme zumeist nur auf das nächste Siel orientiert waren und dort dann ein Umladen auf andere wattaugliche Fahrzeuge erforderlich gewesen wäre. Bisher gibt es in der ostfriesischen Fachliteratur keine Hinweise auf solche Abgrabungen von Warften, aber der ehemalige Leiter des Archäologischen Dienstes in Aurich, Wolfgang Schwarz, bestätigte mir einmal in der Diskussion über das Thema, dass ihm in der Krummhörn zahlreiche solcher Spuren aufgefallen wären, aber sie wurden noch nie systematisch erfasst. Inzwischen sind mir aber im Harlingerland zwei solcher Beispiele bekannt geworden.

Abgrabungen

Ein Bewohner der Warft Oldendorf westlich von Bensorsiel hatte seine ehemalige Landarbeiterstelle neben einem typischen Marschenhof von seinen Eltern geerbt. Seine Mutter hatte ihm berichtet, dass früher auf der Warft hinter ihrem Grundstück Erde als Dünger abgegraben und verkauft worden wäre. Die Veränderung im Relief war noch gut wahrnehmbar, es kann sich aber nicht um eine große Menge gehandelt haben. Von der Warft Oldendorf führt ein alter Weg nach Süden auf die naheliegende Geest zu der Geestrandsiedlung Utgast. Wesentlich später berichtet mir ein alter Landwirt in Utgast, dass er als Kind einmal einem Gespräch seines Großvaters mit einem Kollegen zugehört hätte. Er hat

ihm berichtet, welche Flächen er mit Warftenerde aus Oldendorf gedüngt hätte. Es handelte sich hier um ehemalige Heideflächen, die noch auf der preußischen Uraufnahme 1:25 000 von 1892 als solche ausgewiesen waren. Nach dem Alter der handelnden Personen muss dies kurz nach 1900 geschehen sein. Einen Zusammenhang zwischen diesen beiden Informationen kann ich nicht belegen, halte ihn aber doch für sehr wahrscheinlich.

Allerdings hatte sich vor dieser Deichlinie bald wieder Vorland gebildet, das im Laufe des 18. Jahrhunderts durch einen Interessentenpolder eingedeicht wurde. Deren Deiche waren aber so gering bemessen, dass sie nicht als Seedeich anerkannt wurden. Erst 1965 nach der Hamburgsturmflut 1962 wurden diese Deiche erhöht und als Seedeich anerkannt. Im Relief der Warft Middelsbur findet sich an der NW-

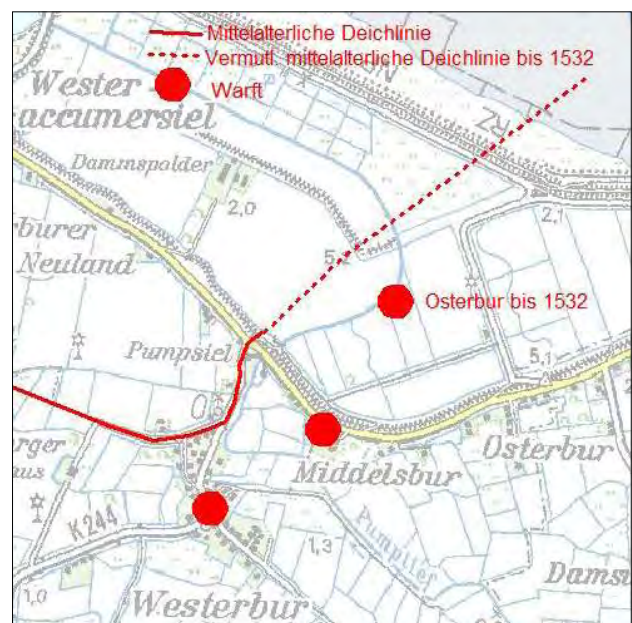

Ausschnitt der Preußischen Uraufnahme 1892 Blatt Esens (Archiv Museum Leben am Meer Esens) und: Ausschnitt DGK5 Oldendorf(Esens) LGLN.

Ein weiteres Beispiel ist nicht durch Aussagen belegt, sondern nur durch die Beobachtung von Reliefveränderung einer Warft. Die Warftensiedlung Middelsbur, Gemeinde Dornum, bildete mit den benachbarten Warften Westerbur und Osterbur eine typische Warftenreihe am Ostufer der „Dornumer Bucht“. Die Dornumer Bucht war im Mittelalter der Mündungsbereich der Accumer Ee (heute Dornumersielier Tief). Alleine die Höhe der Warften bezeugt, dass sie bereits vor dem Deichbau angelegt wurden. Archäologische Untersuchungen benachbarter Warften lassen vermuten, dass diese Warften sogar vor Christi Geburt angelegt wurden. Osterbur war eine Kirchwarft und wurde bei der 2. Allerheiligenflut 1532 vollständig zerstört (Behre S. 180).

Flanke unmittelbar hinter dem Deich ein massiver Eingriff in das Relief der Warft. Auf eine Länge von 100 m und eine Breite von 30 m wurde hier der Warftkörper um maximal 3 m Höhe abgegraben. Dies entspricht eine

Die Kirche wurde in Westerbur neu errichtet und steht dort heute noch. Bei der gleichen Sturmflut wurde der nordwestlich der Reihe verlaufende Deich offenbar weitgehend zerstört. Ebenfalls wurde das nördliche Drittel der Warft Middelsbur ein Opfer dieser Sturmflut. Die Deichlinie wurde dann bis an die Warft Middelsbur zurückgezogen und blieb bis 1965 Seedeichlinie (Hangen S. 319). Die Warftbasis lässt vor dem Deich noch durch Bohrung nachweisen.

Deichlinien bei Middelsbur Grundlage: TK50 LGLN 1990 Zeichung Axel Heinze

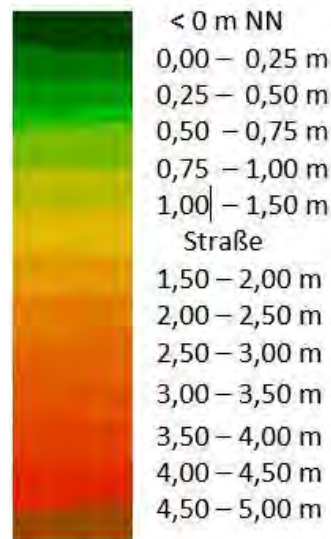

Nordwesthang der Warft Middelbur, Foto A. Heinze.

Höhenkarte Middelbur, Karte: Axel Heinze

Höhenscala Middelbur

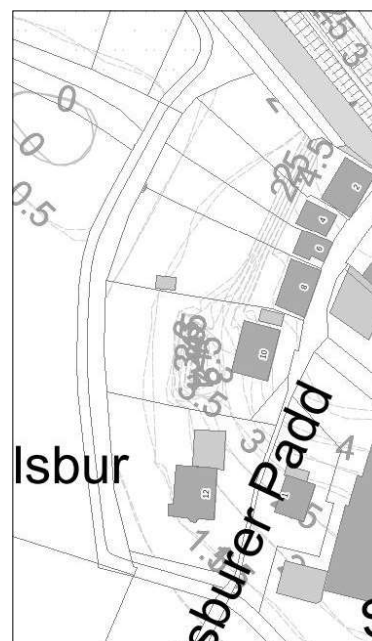
Bodenmasse von etwa 5000 m³. Eine Befragung von älteren Bewohnern der Region ergab allerdings keine Erinnerungen an diese Abgrabungen. Unmittelbar südlich der Warft verläuft das Pumpstief, ein Wasserweg, auf dem sich der weiter südlich gelegene Geestrand bequem mit kleineren Wasserfahrzeugen erreichen lässt. Es ist also durchaus denkbar, dass diese Warftenerde an den Geestrand verhandelt wurde, um dort die wesentlich schlechteren Böden zu düngen. Im Bereich von Oldendorf-Utgast muss der Transport auf dem Landweg erfolgt sein. Dies drückt sich auch in den geringen Mengen aus, die hier nur bewegt wurden. Von Middelbur aus konnte der dicht besiedelte Geestrand von Holtgast bis Westerholt bequem auf dem Wasserweg erreicht werden, so dass hier wesentlich größere Mengen transportiert werden konnten.

Fazit

Vermutlich gibt es auch in anderen Marschenregionen Ostfrieslands vergleichbare Spuren, die allerdings noch nie systematisch erfasst wurden. Bedingt durch die schlechteren Transportbedingungen blieb unsere Warftenlandschaft als typische Kulturlandschaft der Küste wesentlich besser erhalten als in den nördlichen Niederlanden.

Literatur

Karl-Ernst Behre: Ostfriesland Wilhelmshaven 2014
 Ude Hangen: Handgemachtes Land Esens 2015

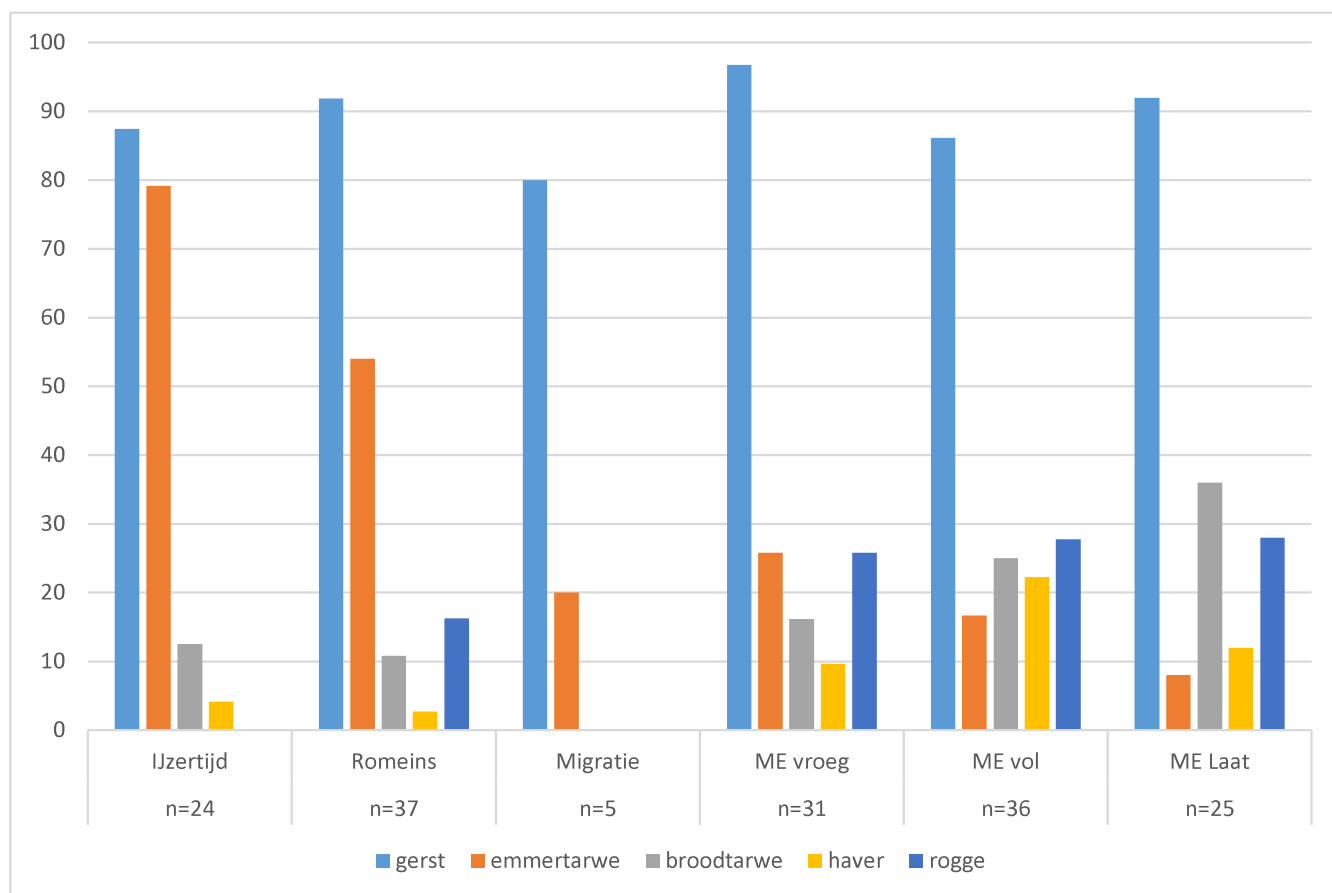
Abgrabung
 Ausschnitt DGK5 LGLN

Nieuw artikel over gewassen in het Duits-Nederlandse terpengebied Mans Schepers

In januari is er een artikel gepubliceerd dat voortkwam uit een samenwerking tussen prof. dr Karl-Ernst Behre van het Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK) en Mans Schepers van het Kenniscentrum Landschap van de RUG. In dit artikel presenteren ze een overzicht van gewassen die zijn aangetroffen in het Duits-Nederlandse terpengebied tussen 700 voor en 1600 na Christus. Het artikel gaat expliciet over welke akkerbouwproducten er in archeologisch onderzoek zijn aangetroffen. Het gaat er in deze studie niet om of die gewassen lokaal zijn verbouwd of van elders komen. In totaal zijn in het overzicht 1389 monsters aangetroffen, verdeeld over 107 verschillende vindplaatsen. Per vindplaats zijn de monsters die tot dezelfde tijdperiode behoren samengevoegd, dus bijvoorbeeld de Romeinse monsters van Englum of de Vroeg-Middeleeuwse monsters van Jelsum. Op deze manier zijn in totaal 195 zogenaamde monstergroepen (in het artikel: 'Site Groups') gevormd. Van alle monsters en vervolgens monstergroepen is vastgelegd welke gewassen daarin zijn aangetroffen. De in het overzicht meegenomen gewassen zijn, in volgorde van hoe vaak ze zijn aangetroffen: gerst, vlas,

emmertarwe, tuinboon, huttentut, rogge, broodtarwe, hennep, haver, gierst, spelt, erwt, wede, eenkoren, rijst en boekweit. De meest opvallende conclusie is dat er door de tijd heen voortdurend variatie in de aanwezige gewassen optreedt en dat er geen sprake is van een opvallend veel grotere verandering onder invloed van de bedijkingen in de Volle en Late Middeleeuwen (Fig. 1). Het gehele artikel is gratis (open access) te lezen op de website van het tijdschrift *Vegetation History and Archaeobotany*. Aan diegenen die dat interessant vinden, maar de meer feitelijke opsommingen en het Engels wel een drempel vinden, raad ik aan om alleen de Discussion en de Conclusion aan het eind van het artikel te lezen.

Schepers M, Behre K-E (online first) A meta-analysis of the presence of crop plants in the Dutch and German terp area between 700 BCE and 1600 CE. *Vegetation History and Archaeobotany*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00334-022-00904-y>

Figuur 1. Variatie in het voorkomen van de meest voorkomende granen.

Terpen in doorsnee met Haarlems klokkenspel als toetje. ALV 2023

Egge Knol

Op 3 juni vond de algemene ledenvergadering van de Vereniging voor Terpenonderzoek plaats. Ens Grefhorst is daarbij tot nieuwe secretaris van de vereniging benoemd. Daarna werd de bijeenkomst in de kerk van Hogebeintum vervolgd met een tweetal boeiende voordrachten waarmee het prachtige steilkanten boek 'Friese Terpen in doorsnee' werd ingeluid.

Johan Nicolay gaf een korte toelichting op de werkwijze en verklapte de voornaamste resultaten. Het onderzoek heeft veel geleerd over de ontwikkeling en daaruit voortvloeiende opbouw van terpen. Ook werd duidelijk dat vanaf het begin de mensen het vruchtbare kwelderland naar hun hand gingen zetten met het graven van sloten en de aanleg van kleine dijkes. Bovendien bleek dat akkerbouw een veel grotere rol speelde dan tot voor kort werd aangenomen. Er is zelfs een aanwijzing gevonden dat de keerploeg eeuwen ouder is dan altijd gedacht. Johan liet prachtige foto's zien en bijzondere tekeningen. Dit alles onder het motto 'als je het weet, zie je er veel in'. Zo is het maar net. Indrukwekkend zoals vanaf het begin de wierdebewoners met watermanagement in dit amfibisch landschap een goed bestaan wisten te realiseren. Vervolgens kwam er een fotoshow van Johan van Gent waaruit bleek dat die prachtige doorsneden, wetenschappelijke kennis en mooie foto's van plaggen, sloten en dijken soms tot stand kwamen onder barre omstandigheden, zodat hedendaags watermanagement noodzakelijk was om tot de mooie resultaten te komen. Eenmaal werd een netjes omgevallen profiel in het horizontale vlak bestudeerd. Geen wonder dat het steilkanten onderzoek ook in de persoonlijke sfeer tot vriendschappen leidde.

De dag werd afgesloten met een bezoek aan de Harstastate, het huis waarvan vele bewoners voortleven met indrukwekkende rouwborden in de kerk. Vanwege de stinsenflora is het huis opgekocht door een welvarende familie en door hen aan Vereniging Hendrik de Keijser overgedragen. Wie wil kan er nu zijn vakantie doorbrengen. Velen van ons hebben zich in de tuin gebogen over prachtige witte bloemetjes – Haarlems klokkenspel geheten – waarvoor Harstastate beroemd is en die mede reden waren om huis en tuin voor de toekomst te bewaren.

Na een voldane middag konden de leden bezwaard met een prachtig boek terug naar huis.

Ens Grefhorst stelt zich voor aan de leden (foto: George Huitema)

De kerk van Hogebeintum was goedgevuld (foto: George Huitema).

Haarlems Klokkenspel (foto: Egge Knol).

Johan Nicolay licht het onderzoek en de voornaamste resultaten toe (foto: George Huitema)

Harsta State (foto: George Huitema).

Friese terpen in doorsnede

Op 11 mei 2023 vond in het provinciehuis te Leeuwarden de officiële presentatie plaats van jaarverslag 103: Friese terpen in doorsnede, landschap, bewoning en exploitatie. Johan Nicolay reikte het jaarverslag uit aan gedeputeerde Klaas Fokkinga.

Dit jaarverslag is het langverwachte boek over het zogenaamde steilkantenonderzoek, dat werd uitgevoerd tussen 2006 en 2012 op de terpen Anjum, Achlum, Jelsum, Firdgum, Oosterbeintum, Dronrijp-zuid en Dronrijp-oost. Het onderzoek was het resultaat van een samenwerkingsverband tussen de provincie Fryslân en het Groninger Instituut voor Archeologie, onder leiding van Johan Nicolay (RUG) en Gilles de Langen (provincie

Fryslân). Zij hebben ook het boek samengesteld en meegeschreven.

In het boek worden de resultaten van het onderzoek beschreven. Het richt zich in het bijzonder op de relatie tussen mens en landschap en op de opbouw van terpen en wierden door de tijd heen, dit alles op basis van laatste inzichten. Het is daarmee een standaardwerk voor de archeologie van het terpen- en wierdenlandschap geworden. De leden van de Vereniging voor Terpenonderzoek hebben inmiddels een exemplaar thuisgestuurd gekregen. Gezien de grote belangstelling overwegen we een tweede druk.

Johan Nicolay en gedeputeerde Klaas Fokkinga.

In stijl langs de steilkanten Johan van Gent

De steilkantopgravingen langs zeven Friese terprestanten hebben het terpen- en wierdenonderzoek een gigantische impuls gegeven. Het langverwachte 'steilkantenboek' is daarvan het nieuwste bewijsstuk. Maar de wetenschappelijke verdiepingslag is niet het enige resultaat. Een hele lichter aan archeologen heeft leren graven, schaven, couperen, inkrassen, tekenen en vondstverwerken tijdens de steilkantopgravingen. Soms was het een test voor het doorzettingsvermogen. Na een paar dagen regen kon een opgravingsvlak veranderen in een soort ijsbaan. Bij elke stap in de vette klei zat er

dan een halve terp aan de zool van je laars vastgeplakt, ingekraste sporen werden uitgewist door het stromende regenwater en coupetekeningen zagen er uit als een aquarel van modder en restjes vulpotlood. Maar veel vaker was het genieten. Van mooie vondsten, bijzondere mensen en unieke momenten. In de klei van deze zeven terpen vormden zich herinneringen die niet snel meer zouden vervagen. Hieronder als bescheiden terugblik, van Anjum 2006 tot Dronrijp-Oost 2012: de steilkantonderzoeken in zeven foto's.

Anjum, 11 september 2006, 15:29. Een spannend moment. Een 12 ton zware combine naderde in snel tempo het talud van de steilkant om alle tarwe te kunnen dorsen. Gelukkig scheurde het profiel nergens. De honderden meters landbouwplastic bleken de sporen in het profiel bovendien niet alleen goed te beschermen tegen water en zon, maar ook tegen een grote hoeveelheid dorsstof.

Achlum, 10 juni 2009, 09:49. Het uitprepareren van een runderskelet, samen met Robert Kusters. Veel van de kennis die ik nodig heb tijdens mijn huidige werk bij RAAP, deed ik op tijdens de steilkanten.

Jelsum, 1 september 2010, 14:26. 'Vandaag komt Peter Vos' was een gevleugelde uitspraak tijdens het onderzoek. Door het profiel om de zoveel meter te verdiepen, kon geoloog Peter Vos de natuurlijke ondergrond onder de terp beschrijven. De diepe werkputten zorgden voor een indrukwekkend beeld.

Firdgum, 8 juli 2011, 13:44. De steilkantopgravingen werden uitgevoerd door een team van ondermeer archeologen, studenten en vrijwilligers. In wisselende samenstelling, al bleken de steilkanten zo verslavend dat veel mensen elke campagne weer van de partij waren.

Oosterbeintum, 10 augustus 2011, 14:14. De onderzoeken trokken niet alleen de aandacht van archeologen. De Open Dagen werden bezocht door honderden mensen, vaak afkomstig uit de directe omgeving van de opgraving.

Dronrijp-Oost, 16 oktober 2012, 08:13. Zonsopkomst tijdens het verwijderen van de eerste laag klei.

Dronrijp-Zuid, 21 juni 2012, 11:33. De Vereniging ondersteunde de opgravingen op alle mogelijke manieren.

Archeologische Steunpunten TerpEnLand gaan op de schop!

Johan van Gent

TerpEnLand is een samenwerking tussen de Archeologische Steunpunten van Wijnaldum, Firdgum, Oude Bildtzijl en Hegebeintum. De Steunpunten omvatten exposities met archeologische vondsten en zijn ruim twintig jaar geleden opgericht.

Vorig jaar is in Hegebeintum het eerste vernieuwde Steunpunt geopend in het al net zo nieuwe bezoekerscentrum onderaan de terp. De expositie won prompt de Vredeman de Vriesprijs voor Vormgeving 2021. Het inrichtingsteam achter de expositie zal in 2023 ook de andere drie Steunpunten aan gaan pakken. Er komen nieuwe exposities met moderne vitrines en nieuwe verhalen over bijzondere lokale archeologie,

met daarbij meer aandacht voor kinderen en educatie. Bovendien worden de afzonderlijke Steunpunten meer met elkaar verbonden en wordt er gezocht naar meer samenwerking met andere ondernemers in de regio. Van de gouden mantelspeld van Wijnaldum tot het zodenhuis te Firdgum en van het verhaal van het ontstaan van Het Bildt in Oude Bildtzijl naar het verhaal rondom vroegmiddeleeuwse grafvelden in Hegebeintum. Wie straks een reis maakt langs de Steunpunten, maakt echt kennis met de archeologie langs het Wad. Het traject van fondsenwerving voor de vernieuwing van de drie Steunpunten langs de Friese waddenkust heeft ruim drie jaar geduurd. De verbouwing van de Archeologische Steunpunten gaat in het voorjaar van 2023 van start.

Het vernieuwde Steunpunt van Firdgum zal onder andere aandacht schenken aan de reconstructie van een vroegmiddeleeuws zodenhuis, die te vinden is buiten op het museumterrein.

‘Waarkweek Moarhoezen’

Mans Schepers, Sophie Lindemann & Hannah Ter Steege

Pakweg 1,5 km ten noordwesten van Winsum (Gr.), aan het Mensingeweersterloopdiep, ligt de monumentale wierde Maarhuizen. Vroeger kronkelde de N361 over de noordkant van de wierde. De wierde is vrijwel geheel in eigendom van Staatsbosbeheer en op de westelijke flank ligt een monumentale boerderij, de Enne Jans Heerd. Stichting Enne Jans Heerd is druk bezig deze prachtige plaats, gelegen aan het Pieterpad, om te vormen naar een ‘wierde voor kunst en cultuur’.

Door de hoge bomen op de wierde zie je de wierde als een groen eiland in het open Groninger land liggen. Verdere vergroening, met gevoel voor de historie van deze bijzondere plaats, is een van de ambities van Staatsbosbeheer. Daarbij is het overigens goed om op te merken dat de huidige lommerrijkheid een relatief jonge ontwikkeling is. Natuurlijk stonden er bomen rond de boerenplaats, maar in de tijd dat op de wierde nog actief geboerd werd, was het aanzicht aanzienlijk opener (Afb. 1).

Afb. 1 De Enne Jans Heerd op Maarhuizen gezien vanaf het Mensingeweersterloopdiep. Groninger Landschap, 1947.

Vanuit de opleiding landschapsgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, zijn we in 2021 gestart met het systematisch ‘afboren’ van de wierde Maarhuizen. De ambitie is om ieder jaar een volle week te boren onder de noemer ‘Waarkweek Moarhoezen’. Gezien de omvang van de wierde, de gekozen onderzoeksmethoden, en de tijd die het kost om beginnend gutsers adequaat in het werk te begeleiden, is de verwachting dat we hiermee nog jaren vooruit kunnen.

De boorweek dient meerdere doelen. Allereerst is het een onderwijsweek. Onder begeleiding van docenten en studentassistenten zetten we in een systematisch grid boringen door de wierde. Het idee is daarbij om in komende jaren ook enkele raaien buiten de wierde zelf te zetten. De boringen worden allemaal beschreven conform de daarvoor geldende standaarden, maar wel toegespitst op de specifieke context van een wierde. Door in korte tijd een aantal diepe boringen in detail vast te leggen ontstaat snel begrip voor de diversiteit van de bodem die in dit type context op korte onderlinge afstand te verwachten is. Omdat de wierde Maarhuizen een rijksmonument is, werken we in het project nauw samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Afb. 2).

Boren in terpen en wierden is een bijzondere tak van sport. Zoals we uit talloze opgravingen weten kunnen op korte afstanden grote verschillen optreden, en je hebt natuurlijk altijd de kans dat je toevallig net in een waterput, sloot, of een ander in boringen moeilijk te herkennen grondspoor prikt. Toch is het zo dat je met enige ervaring in wierdenarcheologie, en boringen in wierden in het bijzonder, juist die complexe verscheidenheid soms vrij goed kunt duiden. Een mooi voorbeeld uit de boorcampagne van 2022 is een plaggenstapeling die voor een geoefend oog herkenbaar was in een van de boringen. (Afb. 3) Dergelijke plaggenstapelings zijn eerder in booronderzoek in wierden herkend, bijvoorbeeld in booronderzoek in Ulrum in het kader van het ‘Land in ontwikkeling’-

Afb. 2 Jos Stöver van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft uitleg over omgang met landschappelijk erfgoed in het Groningse wierdegebied. Foto: Kenniscentrum Landschap.

Afb. 3 Plaggenstapeling aangetroffen in een boring nabij de Enne Jans Heerd. Foto: Kenniscentrum Landschap.

project.

Met name op de hogere delen van de wierde Maarhuizen is de opbouw vrij klassiek voor wierden in grote delen van Groningen. De bovenste lagen bestaan uit ophogingslagen van vlekkerige klei, in het veld vaak ‘vuile terplagen’ genoemd. Daaronder komen dikke mestrijke tot vrijwel pure mestlagen voor. Binnen deze lagen is dan nog weer aanzienlijke variatie waarneembaar, en zijn soms ook andere sublaagjes zoals aslagen aanwezig (Afb. 4).

Op grotere diepte wisselen deze ‘cultureelrijke’ pakketten soms af met overspoelingslagen die meestal bestaan uit schone lichte klei, maar soms ook door een grotere zandcomponent getuigen van een meer dynamische overstroming. Op enkele locaties zijn ook de donkerbruine, haast zwarte invullingen van waterhoudende ingravingen zoals een dobbe, geul of sloot aangetroffen.

Meer dan normaal gesproken bij booronderzoek de gewoonte is, en overigens ook meer dan normaal gesproken nodig is, worden de boorvullingen ook

Afb. 4 Mestrijke pakket met asrijke sublaagjes rond 294 en 299 beneden maaiveld. Foto: Kenniscentrum Landschap.

Afb. 5 Mogelijke brandlaagjes in een laag kleiig veen op een diepte van bijna 6 meter. Foto: Kenniscentrum Landschap.

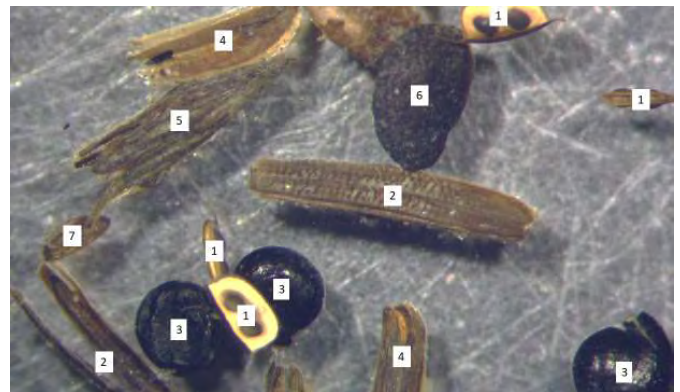
fotografisch gedocumenteerd. Dit dient meerdere doelen. Allereerst maakt dit het tot op zekere hoogte mogelijk om bepaalde veldinterpretaties later nog een keer kritisch te herinterpreteren. Minstens zo belangrijk is het echter om beetje bij beetje een collectie op te bouwen van de diversiteit in gutsvullingen in wierdenonderzoek. Dat kan toekomstige onderzoekers helpen, maar het staat natuurlijk ook gewoon leuk in een stukje als dit.

Aan de noordwestkant van de wierde is in 2022 een boring tot op grotere diepte doorgezet, waarbij bleek dat ter plaatse onder de wierde en de onderliggende mariene afzettingen nog een (kleiig) veenpakket aanwezig is. In dit veenpakket zijn ook enkele mogelijke brandlaagjes herkend (Afb. 5).

In toekomstige edities van de waarkweek is het plan om hier enkele aanvullende boringen te zetten om deze lagen precies en gericht te kunnen bemonsteren. Tijdens het booronderzoek worden overigens voortdurend monsters uit de guts genomen om deze door middel van botanisch onderzoek nader te kunnen

duiden. Dat gebeurt nu steeds 'gewoon' uit de 3cm-guts en dat levert mooie resultaten op, maar in de toekomst houden we de mogelijkheid open om op enkele kansrijke locaties na te boren met een guts met een grotere diameter (nadat de zwaardere deklaag met een edelmanboor verwijderd is). De zadenanalyses uit de guts laten consequent zien dat de mestrijke pakketten uit de periode dateren dat in het gebied nog echt van een kweldermilieu sprake was. Hierbij gaat het om kustgebonden soorten als schorrenzoutgras, maar ook planten die op de hogere en meer door mensen en dieren beïnvloede kwelder groeiden, zoals zilverschoon en herfstleeuwentand (Afb 6).

De zadenanalyse vindt deels al op locatie plaats, om

Afb. 6 Voorbeeld van de in een monster aangetroffen macroresten. 1=waterflo; 2=herfstleeuwentand; 3=melde; 4=schorrenzoutgras; 5=engels gras; 6=zilverschoon; 7=struisgras. Foto: Kenniscentrum Landschap.

daarmee een zo kort mogelijke lijn te realiseren tussen boring, monster, analyse, en (eerste voorzichtige) interpretatie (Afb. 7). De monsters die niet in het veld al geanalyseerd zijn, worden later in het laboratorium op de universiteit verwerkt. In specifieke gevallen zal daarbij ook gebruik worden gemaakt voor pollenanalyse in aanvulling op de zadenanalyse.

De geplande 'output' van deze boorweken is onder

Afb. 7 Student Cornelis Hoogterp analyseert zadenmonsters in het veldlab. Foto: Stella Dekker.

te verdelen in drie verschillende vormen. Allereerst vindt het onderzoek gewoon plaats binnen de daarvoor geldende regels en zullen er per twee jaar basisrapportages worden opgeleverd. Op een meer academisch niveau is het plan om, in samenwerking met andere specialisten in het gebied, een overkoepelend methodologisch artikel te schrijven over de 'zin en onzin' van booronderzoek in wierden en het daarbij uitvoeren van aanvullende microscopische analyses. Tot slot hebben we nog de ambitie om een verzameling van de mooiere boorfoto's, in combinatie met de veldduiding daarvan en de microscopische analyses, in een 'geïllustreerde veldhandleiding booronderzoek in terpen en wierden' op te nemen.

Wij staan in het hele project meer dan open voor suggesties voor aanvullende analysevormen en benaderingen. Zo hebben we zelf gedacht aan korrelgrootteanalyses van de natuurlijke sedimenten en ook aan een meer systematische verkenning van het landschap rond de wierde. Ook vragen we collega's die op andere plekken in wierden boren om bijzondere waarnemingen vooral te fotograferen en met ons te delen. Tot slot zijn we op zoek naar aanvullende fondsen om materiaal van verschillende boringen en dieptes absoluut te kunnen dateren.

Afb. 1 Bloemenhulde Vereniging voor Terpenonderzoek bij de 250ste geboortedag van Nicolaus Westendorp.

Nicolaus Westendorp 250 jaar geleden geboren

Egge Knol

Op 11 februari 2023 was het 250 jaar geleden dat de bekende aartsvader van de Nederlandse archeologie Dr. Nicolaus Westendorp werd geboren. Alle reden voor de dorpsvereniging van Losdorp om 2023 uit te roepen tot het Westendorpjaar. In hun middeleeuwse kerk immers stond Westendorp vanaf 1812 tot zijn dood in 1836 als predikant. Veel van zijn werk is tot stand gekomen in de pastorie of zoals dat toen heette de weem van Losdorp. Dat gebouw staat er niet meer maar in de nieuwbouw werd een mooie gedenksteen aangebracht met een afbeelding van de oude pastorie

Op Westendorps geboortedag 11 februari opende de wethouder en tweede locoburgemeester van de gemeente Eemsdelta Jan Menninga het Westendorpjaar met het doorknippen van een groen lint. Ondergetekende sprak een levensbericht over de geleerde predikant uit. De gelegenheid werd ook aangegrepen om een kleine bloemenhulde te brengen aan de man die een prijswinnende studie maakte over hunebedden, het eerste Nederlandse tijdschrift voor Archeologie (Antiquiteiten) oprichtte, daarin publiceerde over het vroegmiddeleeuwse grafveld De Bultvenne en zo voor het eerst over Terpenonderzoek publiceerde.

Aan hem zijn ook de eerste beschrijvingen te danken van de stinswieren bij Zuurdijk en op de wierde van Westerwijtwerd. Maar hij schreef ook over een veenlijk uit Etzel in Ostfriesland en over het merkwaardige Saterland, een kleine enclave met drie dorpen aan de zuidkant van Ostfriesland waar de mensen altijd Fries zijn blijven spreken hoewel elders in de omgeving net als in de Groninger Ommelanden het Fries werd ingewisseld voor een Nedersaksische streektaal.

In een uitvoerige studie verklaarde Westendorp dat er naar zijn mening ook in Nederland in runen geschreven moest zijn. De voorbeelden die hij daarbij toonde overtuigen niet, maar hij had op zich wel gelijk. Het is jammer dat hij de grote vlucht die het terpenonderzoek zou nemen niet heeft kunnen meemaken. Want juist uit de wierden zijn inmiddels zo'n 25 voorwerpen met runeninscripties bekend.

Westendorp was een oudheidkundige. Hij onderzocht het verleden in alle mogelijke aspecten; naast archeologie ook geschiedenis, volkskunde en taalkunde en publiceerde op al die terreinen. Hij zat als schoolopziener in de commissie van onderwijs die niet alleen toezag op de kwaliteit van het onderwijs maar ook zorgde voor de toename van kennis van de eigen provincie. Ze stond aan de basis van de eerste geologische kaart van Nederland die uiteindelijk door Dr. G. Acker Stratingh gerealiseerd werd. Met hulp van een enquête onder schoolmeesters was een schat aan informatie binnengekomen waarmee Westendorp de

Afb. 2 De biografie van Nicolaus Westendorp.

beknopte beschrijving van Groningen in een omvangrijke herdruk wist om te toveren. Die tweede druk is daarmee een schatkist aan informatie geworden waarin ook talloze archeologische en oudheidkundige waarnemingen verscholen zitten. Maar zijn hunebeddenboek is Westendorps bekendste archeologische publicatie. De grote trechterbekercultuurkenner Dr. Jan Albert Bakker was dan ook met Westendorps biograaf Wout Arentzen afgereisd naar Losdorp om de opening van het Westendorpjaar bij te wonen.

Archeoloog Wout Arentzen heeft een omvangrijke studie gemaakt naar de werken van Westendorp die hij tijdens de pandemie, zoals ieder aan huis gekluisterd, heeft omgezet in het boek NICOLAUS WESTENDORP (1773 – 1836) Een dominee op zoek naar 't begin van 't Vaderlands Verleden. Dit boek is verschenen bij Sidestone Press in Leiden (ISBN: 9789464261103, 25 euro).

Het Westendorpjaar in Losdorp is nog maar net begonnen. Er komen workshops. Op 1 april is er een bonte avond met een open podium waar iedereen zijn visie op dominee Westendorp kan geven. In de week van 12 juni komt er een opluchtvoorstelling. In de consistoriekamer van de middeleeuwse kerk van Losdorp zal tentoonstellingsmaker en historicus Willy van der Schuit een expositie maken over de geleerde predikant die vanuit het kleine Noord-Groninger dorp zoveel geleerdheid de wereld in stuurde.

Voor meer informatie: <https://nikolaaswestendorpjaar.nl/>

De kerk van Losdorp is overigens ook een bezoek waard met een mooie preekstoel uit 1775 in Lodewijk XV stijl. Opmerkelijk zijn ook de glas-in-loodramen die in 1937

zijn geplaatst door Hoving glasindustrie uit Groningen naar ontwerp van glazenier Johann Albert Tunack uit Heelsum. Er staan Bijbelse voorstellingen waaronder een van de Zaaier die uitging om te zaaien. Een gelijkenis van Jezus die in het agrarische Noord-Groningen de mensen zal hebben aangesproken. Door het ontploffen van een granaat vlak bij de kerk sprongen alle ramen. De dorpsbewoners hebben zorgvuldig alle stukjes glas bijeen verzameld en vrijwel alle ramen konden worden hersteld.

(<https://www.kerklosdorp.nl/algemeen>)

Afb. 3 De kerk van Losdorp op 11 februari 2023. De dorpsvlag van Losdorp wappert fier in de wind.

Afb. 4 Van rechts naar links Wout Arentzen, Jan Albert Bakker en Egge Knol bij de graven van Nicolaus Westendorp en zijn vrouw Roelina Santee.

Cultureel ensemble Hegebeintum

Marco van der Werf (HDK) en Jelle Arjaans (STH)

STICHTING TERP HEGBEINTUM en HENDRICK DE KEYSER MONUMENTEN trekken samen op in openstelling van cultureel ensemble Hegebeintum.

In het Friese Hegebeintum tref je de hoogste (8.8 m +NAP) terp van Fryslân aan. Deze terp wordt bekroond door een fraaie romaanse kerk uit de 12e eeuw, eigendom van Stichting Alde Fryske Tsjerken (SAFT). In het ook aanwezige Kennis en Ynformaasje Sintrum Terp Hegebeintum, gehuisvest in een fraai nieuw gebouw (geopend in september 2021), is een met de Vredeman de Vries voor vormgeving bekroonde archeologische expositie te zien met als thema Grafcultuur. De expositie besteedt ook aandacht aan de terpen en het terpenlandschap in het algemeen. (zie ook de vernieuwde website www.Terphegebeintum.nl)

Het Kennis en Ynformaasje Sintrum biedt ook ruimte aan SAFT voor een permanente expositie en op dit moment is er ook nog een wisselexpositie te bezoeken over de restauratie van oude bijbels.

Vanaf eind oktober wordt hier nog een onderdeel aan toegevoegd. Na een grondige restauratie is de eens zo lommerrijke Harsta State opengesteld voor publiek. Het prachtige ensemble terp, kerk en informatie centrum is sinds kort aangevuld met de mogelijkheid een bezoek te brengen aan Harsta State. Zo krijgt iedere bezoeker een fraai inzicht in het leven in een terpdorp op een steenworp afstand van de Waddenzee.

Om tuin en state te behouden werd het pand in 2018 door het echtpaar Van Riemsdijk geschonken aan de landelijk opererende monumentenvereniging Hendrick de Keyser. Na uitvoerig onderzoek naar het gebouw en de vroegere bewoners en een grondige restauratie, is de state nu klaar om haar gasten te ontvangen. Naast de te bezichtigen salon die voorzien is van uniek houtsnijwerk in Lodewijk XVI-stijl, is de tuin met haar stinzenplanten een absolute must. Dat kerk en state onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, blijkt uit de unieke collectie rouwborden in de kerk. Ze behoren tot de families die in de loop der eeuwen op Harsta State hebben gewoond.

De verbondenheid van dit bijzondere cultureel erfgoed van terp, kerk en state, maakt dat je dit ensemble niet los van elkaar kunt zien. Om die reden zijn Stichting Terp Hegebeintum en Hendrick de Keyser Monumenten een samenwerking aangegaan. Zij trekken samen op in de openstelling van terp, kerk en state en hebben met elkaar een coördinator gezocht en aangesteld. Sinds oktober is Liesbeth ten Wolde de coördinator van het Kennis- en Informatiecentrum, kerk en de (tuin) vrijwilligers van de Harsta State.

De State is vanaf eind vorig jaar geopend voor publiek. Hendrick de Keyser overnachten én bezoeken gaan hier hand in hand. Een prachtige toevoeging voor Hegebeintum, vanaf waar je van de hoogste terp

van Fryslân de Waddenzeedijk kunt zien en je kunt onderdempelen in de geschiedenis van de terp en kerk én nu dus ook de state.

Heb je belangstelling voor de historie van terpen, kerken en states dan ben je van harte welkom als vrijwilliger (info@terphegebeintum.nl)

V.l.n.r.: Fenny Reitsma (bestuurslid Stichting Terp Hegebeintum), Jelle Arjaans (voorzitter Stichting Terp Hegebeintum), Wieske Wijngaards (directeur externe relaties HDK), Liesbeth ten Wolde (coördinator Hegebeintum STH & HDK) en Marco van der Werf (centrale coördinator vrijwilligers / teamleider coördinatoren Museumhuizen HDK).

Archeoloog Diderik van der Waals overleden

Egge Knol

Op 19 mei 2022 kwam er na 97 jaar een einde aan het lange leven van professor Diderik van der Waals. Hij is decennia lang lid geweest van de Vereniging voor Terpenonderzoek. Als archeoloog opgeleid door Van Giffen aan de Universiteit van Amsterdam, werkte hij vanaf 1959 aan het Biologisch-Archeologisch Instituut in Groningen. Hij werd in 1959 ook conservator archeologie zowel van het Groninger als van het Drents Museum. Het eerste was hij tot februari 1962 om opgevolgd te worden door Wim van Es. In het Drents Museum bleef hij werkzaam tot 1966. Dat paste ook beter bij hem want Van der Waals was vooral een man van de Jonge Steentijd, bekend onder meer van de latere opgravingen in Swifterbant. Hij werd benoemd lector en hoogleraar in Groningen en in Utrecht (1968-1976).

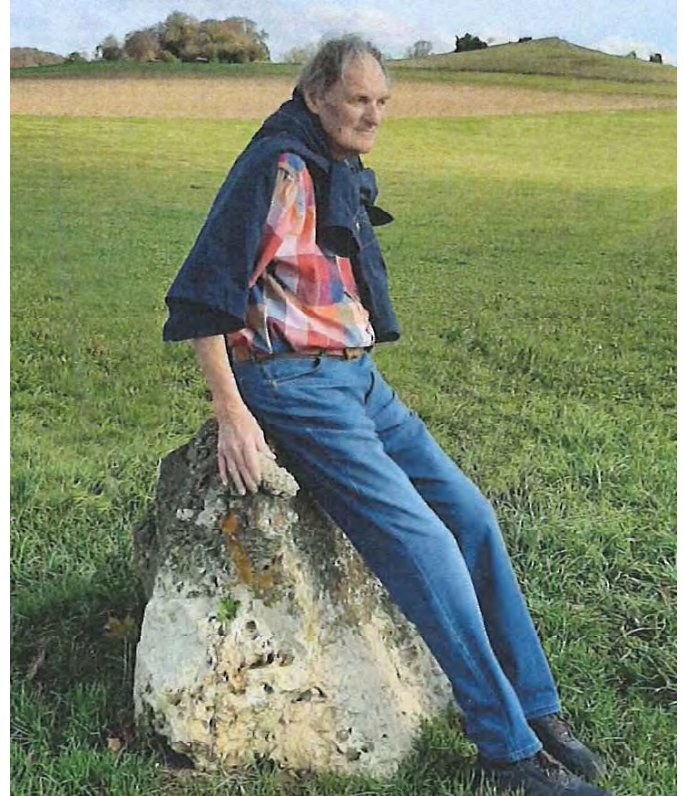
Diederik van der Waals bij opgraving Reigersborg in Hoogkarspel.

In 1986 ging hij met emeritaat. Van der Waals schreef slechts enkele publicaties over de wierden. Van 1959-1962 was hij redacteur van 'Groninger oudheden', de archeologische rubriek van de Groninger Volksalmanak verzorgd door de conservator van het Groninger Museum. In zijn proefschrift 'Prehistoric disc wheels in the Netherlands' (1964) behandelde hij ook de schijfwielen van de opgravingen in Ezinge. In de Kroonlezing 1987 gaf hij zijn visie op de eerste kolonisatie van het terpengebied. In oktober 2016 ging Van der Waals mee op onze meerdaagse jubileum excursie naar de Halligen in Noord-Duitsland. Hij vertelde toen hoe de doorgaans saaie colleges van professor Van Giffen veranderden in enthousiaste verhalen als hij over dat gebied sprak. Van der Waals wilde het graag eens met eigen ogen zien.

De Vereniging voor Terpenonderzoek herdenkt met respect deze vriendelijke man, die zo lang ons werk ondersteunde, en een directe link vormde met de personen uit de beginfase van onze vereniging.

Hendrik de Jong overleden Egge Knol

Op 15 mei 2022 kwam in Tjalleberd een einde aan het leven van ons medelid Hendrik de Jong. Geboren in Heerenveen in 1946 en lang werkzaam als kwaliteitscontroleur in de voedingsindustrie bij Douwe Egberts in Joure, was hij voor ons natuurlijk dé actieve amateurarcheoloog in Friesland. Hij was daarbij betrokken lid van het Argeologysk Wurkferbân. Van

deze vereniging van Friese amateurarcheologen was hij medeoprichter en van 1994-2008 een inspirerende voorzitter.

De Jong werkte mee aan talloze opgravingen en verkenningen waarvan de Nieuwe Encyclopedie van Friesland met name die van de Hamburgercultuur in Oldeholtwolde, de slachtplaats van Oerossen in Jardinga en de opgraving Bantega noemt. Aanvankelijk had hij veel belangstelling voor de steentijd, maar in toenemende mate kwamen middeleeuwse sites onder zijn aandacht, zoals de huisplaatsen in Oosterboorn (De Deelen) en de stinswier van Jancko Douwema in Oldeboorn. Hij kreeg vervolgens in overleg met de provincie ook de zorg voor archeologische begeleiding bij tientallen kerkrestauraties en heeft daarbij talloze bijzonderheden vastgelegd.

De Jong was initiatiefnemer en mederedacteur van 'Diggelgoud', het mooie jubileumboek van het Wurkferbân (2008) en medeauteur van het boek 'Eigen & aardig: verhalen en voorwerpen uit de historie van Heerenveen en omstreken' (2009). Hij publiceerde over de versierde slibtegels uit het Haskerconvent en maakte talloze rapportages van de waarnemingen in kerken en schreef bijdragen voor De Vrije Fries.

Trouw bezocht De Jong open dagen, steentijdagen en excursies. Het onderzoek van de terpen had ook zijn belangstelling en hij volgde de activiteiten van onze vereniging op de voet en was vaak op onze jaarvergadering aanwezig. De Vereniging voor Terpenonderzoek zal dit aimabele medelid missen, de Friese archeologie ontbeert voortaan een productieve harde werker, maar onze gedachten gaan bovenal uit naar zijn echtgenote die nu zonder deze betrokken en bijzondere man verder moet.

In memoriam Tineke Volkers

Annet Nieuwhof

Op 9 november 2022 overleed aardewerkspecialist en terpendeskundige Tineke Volkers, geboren in 1943 in Sneek. Zij studeerde kunstgeschiedenis in Groningen maar werd tijdens haar studie enthousiast voor de archeologie en studeerde daarin af. Haar belangstelling ging in twee richtingen: ten eerste de archeologie van Friesland, vooral die van het terpengebied, en ten tweede de archeologie van de Romeinse tijd buiten de rijksgrenzen. Die beide interesses kon ze na het afronden van haar studie combineren in een promotieonderzoek naar de vele vondsten van het Romeinse aardewerk terra sigillata (TS) in Noord-Nederland. Door verschillende oorzaken kon ze dat onderzoek helaas niet afronden, maar ze ontwikkelde zich wel tot dé specialist in Romeins aardewerk in Noord-Nederland.

In de jaren 1990 was ze verantwoordelijk voor de vondstverwerking tijdens belangrijke Friese opgravingen zoals Wijnaldum-Tjitsma en Winsum-Bruggeburen, en ze schreef verschillende artikelen over TS-vondsten uit Friesland. Dat deed ze vaak in het Duits of Engels, want Tineke hechtte aan internationale samenwerking en onderhield nauwe contacten met Romeins aardewerk-specialisten van Engeland tot Roemenië. Ook belangrijk was haar inventarisatie van Friese terpenamen en terpennummers die ze publiceerde in een concordantie, met een voorwoord van Marjan Galestin (Marjan Galestin en Tineke Volkers, 1992: Terpen en terpvondsten). De laatste jaren van haar werkzame leven tot ver na de pensioengerechtigde leeftijd werkte ze in het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis, waar ze haar enorme kennis van vooral Romeins en middeleeuws aardewerk inzette voor de beschrijving van vele vondstcomplexen in het depot.

In 2011 werd haar onderzoek naar TS nieuw leven ingeblazen. Dat begon met haar deelname aan het NWO-Odysee-project naar het vondstmateriaal uit Ezinge in 2011, waarbij ze de bijzondere ontdekking deed dat veel van de TS-scherven daar gebruikt of bewerkt waren. Ze besloot om ook het onderzoek naar de Friese TS weer op te gaan pakken, met als einddoel om toch haar proefschrift nog af te maken. Ze publiceerde al snel een uitgebreid, Duitstalig artikel over de TS uit de provincie Friesland in *Palaeohistoria* en stelde daarin vast dat ook daarop veel sporen van secundair gebruik te vinden waren. Een tweede artikel over de TS uit de provincie Groningen heeft ze helaas niet kunnen afmaken vanwege de toenemende problemen met haar gezondheid.

We verliezen in Tineke niet alleen een gedreven en consciëntieuze onderzoeker, maar ook een geweldige bron van kennis die altijd bereid was om iedereen die een beroep op haar deed in die kennis te laten delen.

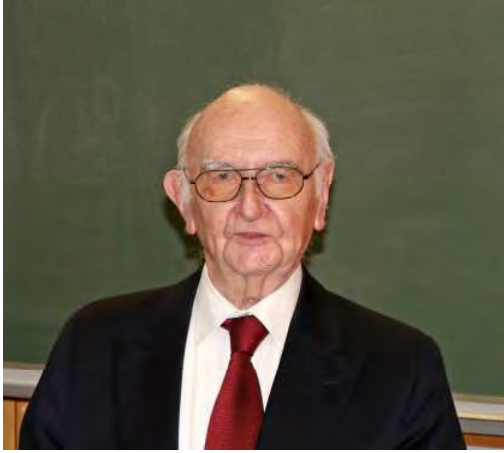
Tineke aan het werk in het NAD in 2005. Foto M. Rooke.

Herinnering aan Professor dr. Peter Schmid uit Wilhelmshaven

Egge Knol & Ernst Taayke

Het kustgebied langs de Waddenzee heeft – met lokale verschillen – dezelfde geologische geschiedenis en mogelijkheden voor de mens in de voorhistorie gehad. Vrijwel langs de hele kust zijn meer of minder omvangrijke wierden te vinden. Dit betekent dat archeologisch onderzoek langs de hele waddenkust van grote betekenis is voor de kennis van het verleden van Noord-Nederland en uiteraard ook omgekeerd. In 1936 werd in Duitsland naar voorbeeld van het Biologisch-Archeologisch Instituut in Groningen een Instituut ‘für Marschen- und Wurtenforschung’ opgericht. ‘Marschen und Wurten’ dat betekent kwelders en wierden. Het moge duidelijk zijn dat het onderzoek van dat Duitse instituut op grote belangstelling van Nederlandse archeologen kon en kan rekenen en tot vele wederzijdse contacten heeft geleid.

Op 28 november 2022 overleed op 96-jarige leeftijd in zijn woonplaats Bockhorn, niet ver van Wilhelmshaven, professor dr. Peter Schmid, de tweede directeur van dit in Wilhelmshaven gevestigde instituut, nu bekend als Niedersächsisch Institut für historische Küstenforschung. Na onvermijdelijk met de Duitse geschiedenis in aanraking te zijn gekomen waarbij hij na zijn gymnasium in militaire dienst kwam, werd hij eenmaal krijgsgevangene in Engeland geïnterneerd. Een lotgenoot, die als technicus bij het instituut in Wilhelmshaven werkte, heeft hem in Engeland

Peter Schmid op zijn 90e verjaardag. Foto Rolf Kiepe (NIHK).

enthousiast gemaakt voor de archeologie. Terug in Duitsland werd hij in 1947-48 praktikant en na zijn studie aan de universiteit van Kiel, afgesloten met het proefschrift 'Die vorrömische Eisenzeit in den Nordseemarschen', kwam hij in dienst van het instituut in Wilhelmshaven. Vanaf 1973 tot zijn pensionering in 1991 leidde hij zijn instituut.

Voor het onderzoek van de wierden heeft hij veel betekend vanwege zijn werk voor de grote opgraving van de Feddersen Wierde. Het is nog altijd de enige geheel opgegraven dorpswierde langs de Waddenkust. Daarnaast werd aardewerkstudie een van zijn speerpunten. Na het IJzertijd-onderzoek, gepubliceerd in 1957, schreef hij ook een overzicht van het inheems-Romeinse aardewerk in het Niedersächsische kweldergebied. Ook dit werd gepubliceerd (1965) in de onvolprezen reeks Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. De publicatie van het aardewerk van Feddersen Wierde bleef vanwege zijn drukke werkzaamheden lange tijd liggen, maar deze monografie verscheen tenslotte in 2006.

Belangrijk is ook zijn onderzoek aan het vroegmiddeleeuws grafveld van Dunum. Dat lag op het pleistocene achterland dat in Ostfriesland veel dichterbij de zee ligt dan in Noord-Nederland. De belangrijkste resultaten van het grafveld publiceerde hij, waarmee het belangrijk vergelijkingsmateriaal is voor de grafvelden in onze streken. Hij onderzocht ook andere vroegmiddeleeuwse graven zoals bij de kerk van Middels in Ostfriesland en in het grafveld 'Schiffshöhe' bij Midlum in het land Würsten net op de rand van het pleistocene zand. Het vraagstuk grafritueel en kerstening kon op zijn belangstelling rekenen. Maar ook nederzettingsonderzoek had zijn grote aandacht. Zo deed hij onderzoek naar de wierden Middels, Oldorp of de stad Emden en die van Hatzum en Jemgum langs de westoever van de Eems. Voor de inbraak van de Dollard was de hele westoever van Hoogwatum tot aan Jemgum bezet met wierden. Dichterbij Wilhelmshaven onderzocht hij de ontwikkeling van wierden en dijken in het Wangerland. Samen met Dr. Haio Zimmermann ontwikkelde hij een groot onderzoek in Flögelin naar

een omvangrijke nederzetting op het zandgebied in de Elbe-Weser driehoek. Schmid schreef ook verschillende overzichtsartikelen over de archeologische bewoning in delen van het waddenkustgebied, waarmee hij zeer zeker een bijdrage heeft geleverd aan het maatschappelijk draagvlak voor de archeologie. Hoewel er lokale verschillen waren en soms ook verschillen van inzicht heeft de samenwerking met Wilhelmshaven altijd tot inspirerende gedachtewisselingen geleid. Schmid heeft, met zijn medewerkers, daar lange tijd een grote rol in gespeeld. Ook lang na zijn pensionering in 1991 bleef Schmid actief op zijn instituut. Zijn vele publicaties zijn te vinden op de hieronder vermeldde website.

Schmid was altijd oprecht geïnteresseerd in het werk van de Nederlandse wierde-onderzoekers. Ondergetekenden hebben daar bij bezoeken aan Wilhelmshaven dankbaar gebruik van mogen maken en omgekeerd nam Schmid graag nieuwe Nederlandse inzichten over. De Vereniging voor Terpenonderzoek en de Noord-Nederlandse archeologen zijn hem erkentelijk voor zijn grote bijdrage aan de toegenomen kennis over de vroegere bewoners van het waddenkustgebied.

https://nihk.de/fileadmin/Dateien/images/Publikationen/Literaturlisten_PDF/Literaturliste_Schmid_2020.pdf

Activiteitenverslag 2021

Annet Nieuwhof

Evenals 2020 stond ook 2021 in het teken van de coronapandemie. Dat had tot gevolg dat de Vereniging voor Terpenonderzoek ook dit jaar weinig zichtbaar was. Er konden geen excursies worden georganiseerd, en er waren geen regionale activiteiten waaraan de vereniging kon deelnemen. Wel werden de leden op de hoogte gehouden van nieuws over terpen en wierden via de rondzendmail terpennieuws, via facebook en de website. De Algemene Ledenvergadering 2021 werd wederom online gehouden, op 21 januari 2022. Na afloop presenteerde dr. Wietske Prummel de resultaten van het door de vereniging en door het Wetenschappelijk Fonds van de Drents Prehistorische Vereniging gesubsidieerde vergelijkende onderzoek naar stabiele isotopen in runderen en schapen uit het kustgebied en het binnenland. Dit interessante onderzoek zal naar verwachting in 2022 gepubliceerd worden. Er verscheen dit jaar geen Jaarverslag. Er is wel hard gewerkt aan een nieuwe en omvangrijke aflevering, die gewijd is aan de resultaten van het steilkantonderzoek van de afgelopen jaren in Friesland. Dit door dr. Johan Nicolay en prof. dr. Gilles de Langen geredigeerde boek zal in 2022 verschijnen.

De nieuwsbrief Van Terpen en Wierden over 2020, nummer 25, verscheen in februari. Hierin werd ook op het middenblad de mooie reconstructietekening van het terpen- en wierdenlandschap in de Vroege Middeleeuwen afgebeeld, die gemaakt is door Fé

Pelsmaeker.

De Vereniging heeft dit jaar twee subsidies toegekend. Ten eerste werd een financiële bijdrage geleverd aan de in 2022 te verschijnen dubbelbiografie over twee kopstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse archeologie: Van Giffen en Holwerda. Het boek is geschreven door Leo Verhart.

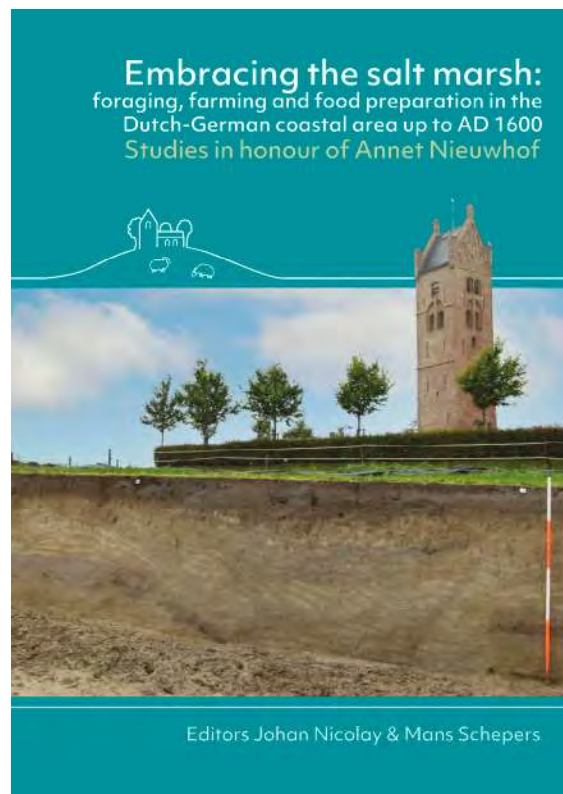
Ten tweede werd een subsidie verleend aan de Stichting Terp Hogebeintum, voor de reconstructie van een aantal houten voorwerpen en van een bronzen armring uit het eveneens vroegmiddeleeuwse grafveld Oosterbeintum voor de expositie in het nieuwe bezoekerscentrum. Het bezoekerscentrum in Hegebeintum is inmiddels geopend; het is een verrijking van het culturele landschap in Noord-Nederland. De makers van de prachtige vernieuwde inrichting ontvingen de Vredeman de Vriesprijs voor vormgeving 2021.

De geringe zichtbaarheid van de vereniging vertaalde zich in enige afname van het aantal leden. Van 328 leden in december 2020 daalde dat naar 320 in december 2021. Wij moesten helaas afscheid nemen van een aantal leden die dit jaar overleden: de heer Jan Lussing uit Oentsjerk, mevrouw Tineke Elzinga-van de Brug uit Goutum, en de heer Reinder Visser uit Gorredijk. Reinder Visser heeft als amateur-archeoloog deelgenomen aan vele terpopgravingen en heeft op die manier een belangrijke bijdrage geleverd aan het terpenonderzoek. Het bestuur bleef dit jaar wederom ongewijzigd: Egge Knol (voorzitter), Wietske Prummel (penningmeester), Annet Nieuwhof (secretaris en eindredacteur van de Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek), en Jelle Arjaans, Gerhard Bakker, Johan van Gent, Michiel Rooke en Sarah Zandboer (leden). De redactie van de Nieuwsbrief bestaat uit Michiel Rooke, Tineke Looijenga en Marlies van Kruining.

Activiteitenverslag 2022 Annet Nieuwhof

Na het einde van de beperkende maatregelen tijdens de coronapandemie konden er dit jaar gelukkig weer publieke activiteiten worden georganiseerd. Als vereniging namen we deel aan twee dagen die de archeologie van Noord-Nederland als thema hadden. De eerste was de Dag van de Noord-Nederlandse Archeologie. Die vond plaats op 18 juni in het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis. De Vereniging nam eraan deel met een boeken- en informatiestand. Ook op 14 september waren we aanwezig met een stand, nu in de Oosterpoort te Groningen. Daar werd voor het eerst een Netwerkdag Archeologie gehouden, georganiseerd door het Groninger Instituut voor Archeologie, de gemeente Groningen en de provincies Groningen, Friesland en Drenthe.

De beide dagen werden goed bezocht. Onze deelname aan deze beide dagen en de daardoor grotere

Embracing the salt marsh: foraging, farming and food preparation in the Dutch-German coastal area up to AD 1600.

zichtbaarheid van de Vereniging resulteerde in een behoorlijke toename van het aantal nieuwe leden: dat waren er dit jaar maar liefst 22!

Er verscheen dit jaar in maart een uitgebreide Nieuwsbrief, nummer 26.

Een prachtig, bij uitzondering Engelstalig Jaarverslag, nummer 102, werd gepresenteerd op de Dag van de Noord-Nederlandse Archeologie in Nuis. Dit boek, dat als titel kreeg: *Embracing the salt marsh: foraging, farming and food preparation in the Dutch-German coastal area up to AD 1600*, werd samengesteld door dr. Johan Nicolay en dr. Mans Schepers, en opgedragen, tot haar grote verrassing, aan ondergetekende.

De Vereniging heeft ook dit jaar weer verschillende subsidies toegekend. Aan drs. Tessa Krol werd een subsidie toegezegd voor taalcorrectie- en productiekosten van haar proefschrift over de verspreiding en datering van aardewerk in Angelsaksische stijl in het Noordzeegebied. Deze subsidie zal in de komende jaren worden uitgekeerd. Dr. Annet Nieuwhof en prof. dr. Reinder Reinders ontvingen een subsidie voor het maken van een replica van een houten voorwerp, mogelijk een stuurriem, uit Ezinge. De replica is de afgelopen zomer al gebruikt in een experiment waarin zijn bruikbaarheid als stuurriem in een boomstamkano werd getest. Dat heeft nog geen duidelijke resultaten opgeleverd. In het komende jaar zal het experimentele onderzoek naar de functie van dit voorwerp hopelijk kunnen worden voortgezet. Dr. Ben Westerink ontving een financiële bijdrage voor de productie van zijn boek *Wierdenlandschap*, over het

Groninger wierdengebied. Dit fraaie boek werd op 14 oktober gepresenteerd in Museum Wierdenland. De door de vereniging gesubsidieerde dubbelbiografie over J.H. Holwerda en A.E. van Giffen door dr. Leo Verhart verscheen in mei van dit jaar.

Op 21 januari werd de Algemene Ledenvergadering 2021 online gehouden. Er vond nog geen ALV over 2022 plaats, omdat het bestuur die gelegenheid wilde aangrijpen om het langverwachte boek over het steilkantenonderzoek in Friesland te presenteren. Dat kon in 2022 echter nog niet worden gedrukt. De ALV 2022 zal daarom in het voorjaar van 2023 plaatsvinden, als alles goed gaat mét deze bijzondere boekpresentatie. Het ledenaantal groeide dit jaar van 320 leden eind 2021 naar 330 leden eind 2022. Tegenover de aanwas van nieuwe leden stond helaas een vrij groot aantal leden die dit jaar overleden: de heer Gerard Arbeider uit Noordbroek; drs. Marjan Vroom, bekend van haar werk in Noord-Friesland buitendijks; drs. Yde Dijkstra, in de jaren 1980 en 1990 actief bij verschillende terpopgravingen; drs. Alexandra Mars, sinds 2012 werkzaam als provinciaal archeoloog bij de Provincie Drenthe; en ons verst wonende lid, Harvard-professor

in de Indoeuropese talen Tom Markey, woonachtig in Arizona; hij las Nederlands en Fries en ontdekte onze vereniging enkele jaren geleden met groot enthousiasme. Ook overleden dit jaar onze leden Hendrik de Jong, professor Diederik van der Waals, en drs. Tineke Volkers, drie leden die, ieder op zijn of haar eigen wijze, van betekenis waren voor het terpen- en wierdenonderzoek. Een In memoriam voor elk van deze drie leden verschijnt in Nieuwsbrief 27 en staat als nieuwsitem op de website.

Het bestuur bleef ongewijzigd dit jaar: Egge Knol (voorzitter), Wietske Prummel (penningmeester), Annet Nieuwhof (secretaris en eindredacteur van de Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek), en Jelle Arjaans, Gerhard Bakker, Johan van Gent, Michiel Rooke en Sarah Zandboer (leden). De redactie van de Nieuwsbrief bestaat uit Michiel Rooke, Tineke Looijenga en Marlies van Kruijning. Een wisselend aantal leden is behulpzaam bij de verzending van de Jaarverslagen en het bezetten van onze stand.

VERENIGINGSWINKEL 2023

Leden van de vereniging kunnen onderstaande publicaties met korting aanschaffen. Niet-leden kunnen de publicaties ook bestellen, maar betalen iets meer.

Jaarverslagen

Jaarverslag 2, 1917-1918: met Van Giffen's verslag over de opgraving in Wierhuizen. Prijs voor leden 4 euro; voor niet leden 5 euro.

Jaarverslag 3-4, 1919-1920: Van Giffen: verslag over de opgraving van het Karolingische grafveld te Godlinze. Prijs voor leden 10 euro; voor niet leden 15 euro.

Jaarverslag 25-28, 1941-1944: 3 delen (met platen), o.a. Valkenburg (Zuid-Holland) en een artikel van Glasbergen over terra sigillata in Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

Jaarverslag 29-32, 1945-1948: 2 delen (met platen), over 'inheemse en Romeinse terpen': Ezinge, Utrecht, Valkenburg (Zuid-Holland) en Vechten. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

Jaarverslag 33-37, 1949-1953: 3 delen (met platen), o.a. over Valkenburg (Zuid-Holland) en Deinum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.

Jaarverslag 51, 1969: 50 jaar terpenonderzoek. Prijs voor leden 4 euro; voor niet leden 5 euro.

Jaarverslag 66-72, 1982-1988: o.a. een artikel van De Langen en Waterbolk over Ezinge, verder Leeuwarden en Kimswerd. Prijs voor leden 10 euro, voor niet-leden 14 euro.

Jaarverslag 73-74, 1989-1990: themanummer over het grafveld Oosterbeintum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

91: 75 jaar terpenonderzoek; diverse artikelen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

Jaarverslag 76-82, 1992-1998: o.a. artikel van Bazelmans over het laat-Romeinse bewoningshaat en van Heinze over vondsten op het Ostfriesische Watt. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

Jaarverslag 83-90, 1999-2006: o.a. artikelen over Hoxwier bij Mantgum, kokkels en vroeg-middeleeuwse grafvelden. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.

Jaarverslag 91, 2007: themanummer over de opgraving in wierde Englum. Prijs voor leden 13,50 euro; voor niet-leden 17 euro.

Jaarverslag 92, 2008: themanummer over de wierde Dorkwerd. Prijs voor leden 13 euro; voor niet leden 19,50 euro.

Jaarverslag 93, 2010: o.a. artikelen over het gebruik van zoden en over het begin van het wierdenonderzoek. Prijs voor leden 11 euro; voor niet-leden 15 euro.

Jaarverslag 94, 2011: over ijzertijdkrallen. Prijs voor leden 6,50 euro; voor niet-leden 9,50 euro.

Jaarverslag 97, 2015: themanummer: Graven aan de voet van de Achlumer dorpsterp. Archeologische sporen rondom een terpnederzetting. Prijs voor leden 16 euro; voor niet-leden 25 euro.

Jaarverslag 99, 2018: Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie, 25 artikelen aangeboden aan Ernst Taayke. Prijs voor leden: 16 euro; voor niet-leden: 25 euro.

Jaarverslag 101, 2019: De hoogste terp van Friesland. Nieuw en oud onderzoek in Hogebeintum. Prijs voor leden: 13,50; voor niet-leden: 20 euro.

Jaarverslag 103, 2023: Friese terpen in doorsnede. Landschap, bewoning en exploitatie (2de druk). Harde kaft. Prijs voor leden: 20 euro; voor niet-leden: 30 euro.

Andere publicaties

A. Nieuwhof (red.), 2006. De Wierde Wierum (Provincie Groningen), een archeologisch steilkantonderzoek. Prijs 8 euro voor leden, 12 euro voor niet-leden.

D.A. Gerrets, 2010: Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd. Groningen Archaeological Studies 13. 249 pagina's, zwart-wit met enkele kleurenpagina's; met CD-Rom. Prijs voor leden: 16 euro; winkelprijs €29,95 (www.barkhuis.nl).

A. Nieuwhof, 2015: Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC – AD 300. Groningen Archaeological Studies 29. 448 pagina's, zwartwit geïllustreerd, hardcover. Prijs voor leden 20 euro; winkelprijs € 29,95 (www.barkhuis.nl).

Zolang de voorraad strekt!

Verzendkosten zijn voor rekening van de koper.

Te bestellen via terpenvereniging@gmail.com.

Of per post: p/a GIA, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.

Redactie Nieuwsbrief : Marlies van Kruining, Tineke Looijenga en Michiel Rooke
Opmaak: Rutger Immink

Postadres

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Website

www.terpenonderzoek.nl

Port Betaald
Port Payé
Pays-Bas

Indien onbestelbaar retour: Poststraat 6, 9712 ER Groningen